

Mikrokredit i et antropologisk perspektiv:

Fokus på fattigdomsorientering og kvinders empowerment

Mia Buthler Ohlen

1. Indledning	2
1.1 Struktur	2
2. Afklaring af fattigdomskonceptet	3
2.1 Den multidimensionale tilgang til fattigdom	4
3. Konceptualisering af centrale begreber i mikrokredit	4
3.1 Gender og udvikling	4
3.2 Empowerment og udvikling	5
4. Mikrokredit	7
4.1 Introduktion	7
4.2 Mikrokredit og fattigdomsorientering	8
4.2.1. Årsager til eksklusion fra mikrokredit	9
4.2.2. Årsager til selv-eksklusion fra mikrokredit	10
4.2.3 Løsning af eksklusions-problematikken	10
5. Mikrokredit og empowerment af kvinder	11
5.1 Introduktion	11
5.2 Analysen	12
5.3 Sammenfatning	15
6. Svar på indledende spørgsmål	15
6.1 <i>Hvilken betydning har mikrokredit for fattige kvinders empowerment?</i>	16
6.2 <i>Kan der argumenteres for, at mikrokredit kan skabe strukturelle forandringer på længere sigt?</i>	17
7. Konklusion	17

Referencer

1. Indledning

Mikrokreditmodellen har i løbet af 1990'erne bredt sig til store dele af verden. Den orienterer sig især mod fattige kvinder, og opfylder således mange donorerers ønsker om at fattigdoms- og genderorienterede¹ udviklingsmidlerne. Målet er at styrke (empower) de fattige kvinder ved at give dem adgang til økonomiske ressourcer, de ellers er udelukket fra på det konventionelle lånemarked. Og succes'en har tilsyneladende været markant, taget antallet af nye kvindelige lånere og deres tilbagebetalingsprocenter i betragtning. Men kritikerne er skeptiske overfor denne lokalt orienterede måde at bedrive udviklingsarbejde på, fordi de mener, at ansvaret for udvikling placeres det forkerte sted – at fattigdom og ulighed bliver gjort til folks personlige problem, frem for et samfundsproblem med staten som hovedansvarlig². Neil Webster beskriver problematikken således:

- ”Fattigdomsbekæmpelse kræver langt mere grundlæggende forandringer i et land, end de fattige kan udvirke alene. Den omfatter ikke mindst en omfordeling af ressourcer og værdier, nedbrydning af en institutionel praksis, som udelukker og marginaliserer, og forandringer i sociale og økonomiske strukturer... De fattige kan ikke opnå sådanne forandringer alene, og disse kan heller ikke skabes inden for en lokalpolitisk ramme...” (Webster 2001:6)

Man kan ikke ud fra denne kritik alene afvise mikrokreditens berettigelse og dens anvendelighed i udviklingspraksis, men det rejser følgende spørgsmål:

- *Hvilken betydning har mikrokredit for fattige kvinders empowerment?*
- *Kan der argumenteres for, at mikrokredit kan skabe strukturelle forandringer på længere sigt?*

Denne opgave vil ud fra et antropologisk perspektiv se på, hvad der sker med fattigdomsbekæmpelse og kvinders empowerment, når udviklingsarbejde baseres på argumentet om at fremme økonomisk individualisme, som det er tilfældet med mikrokredit. Med et antropologisk perspektiv menes der en kontekstorienteret tilgang, hvor det økonomiske kun er ét aspekt blandt andre i forståelsen af individers og grupperes livsverden.

1.1 Struktur

Opgaven vil indledningsvist forklare og definere de begreber, der bruges i forbindelse med mikrokredit: det gælder fattigdomskonceptet i afsnit 2 og gender og empowerment i afsnit 3.

¹ Gender betegner det socialt konstruerede køn til forskel fra den biologiske definition af køn, og henleder opmærksomheden på de socialt konstruerede forskelle mellem mænd og kvinder.

² En anden kritik går på, at mikrokredit er båret af donorerens fokus på at udvide de finansielle markeder, og at kvinderne bliver brugt som brikker i dette økonomiske felt, og bliver overladt til en selvhjælps-tilgang til udvikling (Rankin 2001). Denne kritik minder om den, der har været af *women in development*-tilgangen, som beskrives i afsnit 2.2.

Så er rammen sat, for i afsnit 4 at få en forståelse for disse begrebers plads i forhold til mikrokreditmodellen. Efter en kort præsentation af denne model, vurderes mikrokredit i forhold til dens påståede fattigdomsorientering, og her fokuseres også på det problem, at mange fattige er ekskluderede fra mikrokredit. Afsnit 5 er en analyse af sammenhængen mellem mikrokredit og empowerment af kvinder, der leder frem til at kunne besvare de to indledende spørgsmål. Det er indholdet i afsnit 6. Endelig konkluderes der i afsnit 7 på hele opgaven.

2. Afklaring af fattigdomskonceptet

Set fra et udviklingsperspektiv er fattigdom stadig det alvorligste problem, verden står overfor. Trods 50 års bistandssamarbejde med fattigdomsbekæmpelse som et centralt tema, (over)lever næsten 25% af verdens befolkning stadig for mindre end 1 dollar om dagen³. Indkomst er standardindikatoren for fattigdom, og som sådan er det en praktisk og sammenlignelig størrelse, der kan anvendes universelt, men den kan ikke gøre rede for fattigdommens kompleksitet. Indkomst pr. husstand gør f.eks. ikke rede for, hvordan indkomsten allokeres *inden for* husholdningen. Som udgangspunkt giver det udtryk for, at indkomst fordeles ligeligt, og at alle i husholdningen er lige fattige, men som vi skal se, er det ofte tilfældet, at fordelingen afspejler magtrelationerne, således at kvinder og børn har adgang til en mindre andel af husholdningens indkomst end mænd, og derfor må anses for fattigere ud fra denne måde at opgøre fattigdom på. Indkomst er ikke en værdifri indikator (Kabeer 1994:76), men har lige som fattigdom en gender-dimension, som det er vigtigt ikke at overse, fordi mænd og kvinder oplever fattigdom forskelligt og på ulige vilkår. Mere herom i næste afsnit.

Et anden kritik af måden hvorpå fattigdom traditionelt opgøres handler om, hvorvidt en husholdnings købekraft kan adskilles fra det, der skal til for at tilfredsstille basale nødvendigheder. En *poverty line* er en typisk økonomisk tilgang til fattigdom, der identificerer fattigdom med underskud i en husholdnings købekraft i forhold til at kunne imødekomme det nødvendige kalorieindtag for en gennemsnitshusholdning (Ibid.:137). Herved markeres kun den fysiologiske basale nødvendighed, men som der kan argumenteres for, handler menneskelige behov om mere end kalorier; det handler bl.a. også om at leve et aktivt liv og deltage i samfundslivet (Ibid.:139).

---

³ Relativt set er fattigdommen faldet fra 1990 til 1998 fra 29% til 23,4%, men disse tal dækker over det faktum, at den fattigste del af verdens befolkning er konstant, medens at verdens befolkning som helhed er vokset, hvorfor de fattiges andel heraf er faldet. I 1998 levede 1,174 millioner mennesker således for mindre end 1US\$ pr. dag, den såkaldte *poverty line*. (Tal fra World Bank's Poverty Net: www.worldbank.org/poverty/data/trends/income.htm.)

2.1 Den multidimensionale tilgang til fattigdom

Verdensbanken som i høj grad tegner det internationale udviklingssamfunds tilgang til fattigdom har i løbet af 1990'erne arbejdet sig frem mod en multidimensional fattigdomstilgang. I bankens *World Development Report 2002/2001:Attacking Poverty* fokuseres der, i kontrast til den forudgående rapport (1990) orientering omkring en økonomisk top-down-vækst-tilgang, blandt andet på empowerment af de fattige, i særdeleshed af kvinder, og på fattige menneskers adgang til forskellige typer aktiver (assets). En af vejene hertil er, ifølge Verdensbanken, mikrokredit.

Økonomen Amartya Sen har en lignende tilgang til fattigdom. Han indleder sin bog *Development as Freedom* med at gøre klart, at økonomisk vækst, både opgjort i BNI og som individuel indkomst, kan være et vigtigt middel i fattigdomsbekæmpelse, men at det ikke kan være et mål i sig selv, dels fordi BNI ikke siger noget om, under hvilke omstændigheder folk lever, dels fordi økonomisk vækst ikke i sig selv er garanti for nedgang i fattigdom, sådan som Verdensbanken også konkluderer i den seneste rapport. For Sen handler fattigdom om fravær af muligheder for handling på et bredt plan, og udvikling består derfor i at give de fattige redskaber til at handle socialt, politisk og økonomisk. Ud over at skelne mellem forskellige aspekter af fattigdom og sammenhængen mellem dem, mener han også, at det er vigtigt at få et mere differentieret billede af, hvad det er *de fattige* har brug for. Lige som Verdensbanken peger han på 'kvinder' som en kategori, der skal inddrages i særlig grad.

3. Konceptualisering af centrale begreber i mikrokredit

De to væsentlige foci i mikrokredit, gender og empowerment, skal her defineres, inden jeg i afsnit 4 går ind i selve sammenhængen mellem gender, empowerment og mikrokredit. Interessen for gender og empowerment er ikke ny i udviklingsteori og praksis, men er blevet aktualiseret i den brede udviklingsdebat som følge af mikrokrediternes store succes.

3.1 Gender og udvikling

I løbet af 1970'erne begyndte man at se specifikt på kvinders forhold i udviklingsøjemed, fordi kritiske røster, især fra feministiske bevægelser, pegede på, at udviklingsarbejdet var for fokuseret på den del af samfundet, der var domineret af mænd. Således opstod den første feministiske bølge inden for international udvikling *women in development* (WID), som en ny tilgang til udviklingsarbejdet, der havde til formål at gøre 'kvinder' *synlige* som kategori inden for forskning og politikskabelse (Kabeer 1994:xi). Denne tilgang var karakteriseret ved at have en nyttilgang til kvinders deltagelse i udviklingsprocessen, med fokus på kvinders produktivitetsevne, og interesserede sig således mere for hvad udvikling kunne få ud af kvinder, end for hvad kvinder kunne få ud af udvikling (Crewe/Harrison 1998:51). Denne tilgang overså fuldstændigt kvinders reproduktive (ubetalte) arbejde, mænds rolle i udviklingsprocessen, og ulighederne mellem kvinder og mænd. Ideen om at fokusere særskilt på 'kvinder' for at fremhæve

netop deres behov, havde som resultat, at kvinders problemer og løsningerne herpå blev anset for også kun at vedrøre kvinder. Efter megen kritik blev den i midten af 1990'erne afløst af et nyt paradigme: *gender*-tilgangen. Tanken var, at bringe magtrelationerne mellem mænd og kvinder frem i lyset, men ifølge kritikerne er 'gender' bare blevet et andet ord for 'kvinder'. Der er stadig "...a tendency to further the idea that it is women who needs to do the changing." (Ibid.:68), og udviklingsprocesserne foregår stadig på maskuline magt- og markedsprincipper, som ingen stiller spørgsmålstejn ved, men som under ingen omstændigheder er gender-neutrale. Man er altså ikke kommet ret meget videre i forståelsen af kvinders marginalisering og undertrykkelse i udviklingsøjemed, men har til gengæld afpolitiseret emner, der vedrører kvinder (Arnfred 1999:2). Ydermere er det påfaldende, at de 'kvindelige' magtsfærer – husholdning, opdragelse af børn, kontrol med fødevarer, opretholdelse af ritualer, og forholdet mellem dagligliv og det spirituelle liv, etc. – undervurderes og overses i udviklingsprocessen til fordel for økonomisk udvikling (Ibid.:4). Det har ingen *værdi* for dem, der planlægger udvikling, og det hænger i høj grad sammen med, at det er aktiviteter, der foregår uden for markedsvilkår og derfor ikke kan prissættes og aflæses som en del af BNI (Kabeer 1994:77). Kabeer mener, at dette er karakteristisk for udviklingsbureaukratiet generelt – et mandsdomineret system, der bygger på en økonomisk reduktionistisk forestilling om, hvilken viden, der er væsentlig. Kvinder bliver i dette system til uproduktive klienter, deres sociale og kulturelle kontekst – deres livsverden, og herunder deres viden – bliver ikke anset for væsentlig for udvikling, og der peges i stedet på den formelle markedssfære som basis for kvinders udvikling og empowerment (Ibid.:74-79).

3.2 Empowerment og udvikling

I lighed med *gender* er 'empowerment' et begreb, der er opstået udenfor udviklingsetablisementet. Det blev i 1960'erne brugt af forskellige græsrodsorganisationer med et klart politisk indhold om kvinder og andre undertrykte gruppers frigørelse. I 1980'erne og 1990'erne er empowerment blevet inkorporeret i den internationale udviklingsdiskurs, men i en klart afpolitiseret form, der aldrig er blevet klart defineret, selv om det har været brugt af udviklingsorganisationerne i to årtier⁴. Nogle donorstrategier handler om at styrke (empower) de fattige ved at give dem adgang til ressourcer, viden og rettigheder, andre taler om empowerment som muligheden for at deltage i beslutningsprocesser, som påvirker deres egen livssituation, herunder også deltagelse i og kontrol over det givne udviklingsprogram. Feministiske fortolkninger har udvidet begrebsdannelsen ved at pointere, at empowerment er mere end blot at få adgang til beslutningstagning. Forståelse for undertrykkelsens dynamikker vil ændre folks selvopfattelse og give dem tro på, at de er *i stand til* og har *ret til* at være beslutningstagere (Danida 1999:60).

Stort set alle udviklingsprogrammer har empowerment nævnt som en del af strategien, som en selvfølgelighed, snarere end som resultat af undersøgelser, der peger på dette behov

---

⁴ Således konkluderer Danidas evalueringsrapport om participation og empowerment 1999/11, vol. 5, p.9.

(Crewe/Harrison:1998:53). Resultatet er et udvandet begreb, som det er omkostningsfrit at skrive ind i udviklingspolitikken. Spørgsmålet er, hvorfor det er så svært at blive enige om en definition?

Begrebet har sit udspring i forestillingen om magt (power), hvorfor der med empowerment menes, at en person eller en gruppe kan *opnå* magt. Men hvad betyder det så, at opnå eller have magt? Magt er ikke bare et objekt, men en beskrivelse af relationen mellem individer eller grupper. At opnå magt er en proces, hvorved en person eller gruppe forandrer relationen til egen fordel. Er empowerment for nogle da fravær af empowerment (disempowerment) for andre? Crewe og Harrison (1998:57,61-62) mener, at denne problemstilling aldrig konfronteres af udviklingsaktørerne, simpelt hen fordi det er upopulært at tale om redistribution af magt i udviklingssammenhæng. Og især når det handler om magtfordelingen mellem kvinder og mænd. Det gælder både for mange NGO'er og de officielle bistandsorganisationer, at de formulerer deres empowerment-strategier således, at de undgår konfrontationer med stærke samfundsgrupper og magthavere⁵ (Degnbol-Martinussen & Engberg-Pedersen 1999:25, 209) Det bliver da svært at tale om empowerment i sin fulde konsekvens, og det er måske en af grundene til den manglende klare definition.

Empowerment-retorikken er netop udbredt i forbindelse med projekter rettet mod kvinder, og skal i en eller anden forstand styrke kvinders interesser. Men også her er det vigtigt med en begrebsafklaring: For det første kan man ikke bare tage udgangspunkt i 'kvinders interesser', for kvinder er ikke en på forhånd givet homogen enhed, hvis interesser man kan arbejde for med et enkelt greb. For det andet må man skelne mellem to typer af interesser. Kabeer (1994:89-90) henviser til Molyneux' skelnen mellem *strategiske* og *praktiske* interesser: strategiske interesser formuleres ud fra en analyse af kvinders undertrykkelse og ønsket om et alternativ, hvorimod kvinders praktiske interesser består i de her-og-nu opståede behov som følge af de konkrete betingelser for kvinders position i dagliglivet⁶. Vi kan nu overføre denne skelnen til ideen om empowerment: strategisk empowerment består følgelig i at søge at transformere kvinders position og frigøre dem fra de sociale relationers strukturelle uligheder og undertrykkelse; praktisk empowerment består i at styrke kvinders daglige liv, men inden for de givne sociale strukturer. Denne tilgang kan også fokusere på ulighed, men den udfordrer den ikke direkte (Ibid.). Med ovenstående in mente er det ikke overraskende, at udviklingsprogrammerne foretrækker det praktiske niveau som udgangspunkt for udvikling og empowerment, hvilket også er tilfældet med mikrokredit. Som vi skal se, er det ikke kun negativt, for det *kan* være en vej frem mod en begyndende transformation af kvinders livsbetingelser.

⁵ Der er dog bistandsaktører, især Syd-NGO'er, som ikke tror på, at empowerment kan ske uden konflikter og politiske magtkampe (Degnbol-Martinussen & Engberg-Pedersen 1999:25, 209), men det indbefatter ikke mikrokredit-tilgangen, og det vil derfor ikke blive behandlet nærmere her.

⁶ Verdensbanken bruger den samme skelnen, men definerer de to typer interesser anderledes, og kalder det behov i stedet for interesser: praktiske behov har at gøre med roller og ansvarsområder, og strategiske behov handler om lighed og empowerment på systemniveau (Danida 1999). Denne formulering er som forventet langt mindre skarp end Molyneux'. Hun er en af de store navne inden for feministisk udviklingsteori.

På et overordnet plan kan man forstå empowerment-strategien ud fra i hvert fald to skiftende perspektiver i den internationale udviklingspolitik. Det ene betegner et skift fra at betragte modtagere af bistand som passive, ureflekterede modtagere, uden indflydelse på egen situation til at betragte de fattige som aktører, der håndterer og modstår deres fattigdom på forskellig vis. Udvikling og empowerment opfattes dog stadig i høj grad som noget, der skal tilføres de fattige udefra, og det gør det uklart, hvem der har det overordnede ansvar for at målene nås. Det andet betegner et skift i udviklingspolitikken fra at forstå den interventionistiske stat som en nøgleaktør i styringen af den økonomiske og sociale udviklingsproces, til at se den som en forhindring og i stedet fremhæve det lokale niveau som den arena, hvor udviklingsmålene kan nås (Mohan/Stokke 2000:247-248). Dette skift er positivt i den forstand, at man nu i forhold til tidligere accepterer de fattiges egen handlekraft (agency). Det *kan* være negativt, fordi det sandsynligvis flytter opmærksomheden fra de institutioner, der har politisk indflydelse på f.eks. de strukturelle og juridiske forhold i samfundet, som ofte er de største forhindringer for fattige og undertrykte menneskers handlekraft.

Vi skal i det følgende se på sammenhængen mellem fattigdom, gender, empowerment og mikrokredit.

4. Mikrokredit

Denne del af opgaven vil ud fra forskellige undersøgelser af mikrokredit søge at finde ud af, hvad de konkrete foci på fattigdom, gender og empowerment afstedkommer i praksis. Det er her vigtigt at få præciseret, at opgaven her forholder sig til den rene mikrokredit⁷ a la Grameen Bank i Bangladesh. Størstedelen af de empiriske eksempler vil afspejle udviklingen i Bangladesh, af den simple grund at de fleste evalueringer og case-studier bygger på erfaringerne fra netop Bangladesh, hvor man har den længste erfaring med denne type udviklingsstrategi.

4.1 Introduktion

Mikrokredit-strategien bygger på en antagelse om at ydelse af små lån (mikrokreditter) til fattige mennesker, kan de få gang i produktive aktiviteter, der dels kan hjælpe dem ud af fattigdom og derved mindske deres sårbarhed overfor eksterne faktorer, og dels kan fungere som et self-empowerment-instrument. Det formodes altså, at mikrokredit afhjælper flere af fattigdommens dimensioner. Satsningen på udlån til primært kvinder bygger dels på empiriske erfaringer med at kvinder er bedre tilbagebetalere end mænd⁸, dels på en antagelse om, at kvinder er specielt disponerede for at arbejde for familiefællesskabet. Det vil sige at en indkomstøgning sandsynligvis kommer hele familien til gode, og det er vigtigt i forhold til bl.a. børnenes

⁷ Mikrokredit er en ren låneordning, hvorimod mikrofinansiering og mikro+ dækker over flere typer finansiel service, f.eks. opsparing og forsikring.

⁸ Der findes tilsyneladende ingen videnskabelige undersøgelser af, hvorfor det forholder sig således.

sundhedsniveau og skolegang. Når mænds indkomst øges, kanaliseres pengene ikke på samme måde ind i husholdningen (Kabeer 1998:70).

Grameen Bank er den største mikrokredit-NGO i Bangladesh, med ca. 2.3 millioner klienter. Lånene rettes primært mod kvinder⁹, organiseret gennem grupper på 5-6 kvinder, som er kollektivt ansvarlige for tilbagebetaling af lån. Hvis et enkelt medlem ikke lever op til sin forpligtigelse, skal resten lægge ud for beløbet, ellers fortaber alle låneretten. Udbetaling af lån sker til det enkelte medlem, men det afhænger af de andres afdragsdisciplin, så der er følgelig stor intern overvågning og pres på medlemmerne. Kvinderne vælger selv, hvem der skal være med i den enkelte gruppe, og det udelukker følgelig de fattigste kvinder og dem, der af andre årsager ikke kan betale tilbage til tiden. Denne måde at låne ud på baseret på den såkaldte peer-group lending (lån til ligestillede i en gruppe), er blevet populær som mikrokredit-metodologi, fordi det kollektive ansvar sikrer en høj tilbagebetalingsprocent, og det har desuden den funktion, at det erstatter at skulle stille garanti i f.eks. fast ejendom, som er tilfældet på det konventionelle lånemarked. Tilbagebetaling sker på de obligatoriske ugemøder, hvor 5-6 grupper mødes i de såkaldte centre, der som hovedregel er placeret i landsbyen, hvor kvinderne bor, og ikke i bankens filial. Erfaringen viser, at kvinder kun i få tilfælde vil deltage i aktiviteter uden for landsbyen, og desuden ville føle sig intimideret af at skulle stille til skue i banken (Hashemi & Morshed 1997:220). Banken søger at møde de fattige, der hvor de er, og dens indsats over for fattige kvindelige medlemmer har vist betydelige resultater. Generelt set er husholdningernes indkomst steget, og andre indikatorer uddannelse, sundhed, ernæring, fald i fødselsraten og stigende forventet levealder giver udtryk for at der finder udvikling sted. Det er med god grund, at modellen er blevet kopieret af NGO'er og internationale udviklingsinstitutioner verden over, men som vi skal se i næste afsnit, når strategien ikke de allerfattigste, selv om Grameen Bank bedyrer, at den giver "*credit to the poorest of the poor*"¹⁰.

4.2 Mikrokredit og fattigdomsorientering

Hvem når mikrokredit, og hvem når ikke? Flere analyser¹¹ viser, at mikrokredit ikke kommer mange af de fattige til hjælp, og helt sikkert ikke de allerfattigste¹². Der er en generel tendens til, at jo rigere en klient er (man regner oftest med husholdningens samlede indtægt), jo større er chancen for indtægtsstigning (MacIsaac 1997:11) Omvendt kan låntagning for de allerfattigste betyde, at de ender i endnu dybere fattigdom. Det kan skyldes, at de fattigste bruger dele af lånet til at dække de umiddelbare behov (Kabeer 2002:19), eller at investering af lånet sker

⁹ Mere end 94% af medlemmerne er kvinder (Hashemi 1997:250).

¹⁰ Se Grameen Bank's netadresse: www.grameen-info.org/index.html

¹¹ Se f.eks. CGAP's netadresse: www.cgap.org/html/mi_faq.html#1, det nyligt udkomne arbejdsrapport fra ODI (Kabeer 2002), og Meyer 2001.

¹² Hermed menes personer, der lever for mindre end 3/5 af den fastsatte poverty line på 1US\$ om dagen (Kabeer 2002:18).

gennem lavrisiko-aktiviteter, som til gengæld ikke giver det store afkast. Mindre fattige klienter kan bedre tillade sig at satse på en større investering og vente på afkast, især hvis de også har andre typer økonomiske aktiviteter, der for en tid kan dække tilbagebetalingerne af lånet (Rahman 1997:278)¹³. Det er altså problematisk for de ekstremt fattige at få noget produktivt ud af mikrokredit, med den konsekvens at de må optage nye lån, ofte på det sorte marked, for at kunne betale tilbage, eller helt falder ud af programmet¹⁴.

Vi skal her se nærmere på den gruppe af de allerfattigste¹⁵, som på forhånd er *helt ekskluderet* fra at blive optaget i et mikrokreditprogram, trods mikrokredit-NGO'ernes udsagn om, at der ydes kredit til disse mennesker. Det blev ovenfor antydnet, at de fattigste har svært ved at skabe et økonomisk grundlag for tilbagebetaling af lån, men der findes ikke empirisk belæg for, at de allerfattigste skulle være *dårligere* tilbagebetalere end mindre fattige lånere (Ibid.:274). Hvad skyldes eksklusion så? Der vil i det følgende blive skelnet mellem årsager til eksklusion og selv-eksklusion.

4.2.1. Årsager til eksklusion fra mikrokredit

Som udgangspunkt er det vigtigt at forstå, at mikrokredit-udlån er en forretning, der optimalt set skal løbe rundt¹⁶. Mikrokredit kræver således en meget høj succesrate på 98%, dvs. at 98% af låntagerne skal have så megen succes, at de kan tilbagebetale tilpas store rater til programmet på jævnlig basis¹⁷. Heraf følger, at der er gode og dårlige kandidater til mikrokredit. Udlånsdesignet markerer i høj grad, hvem der anses for kreditværdige og hvem ikke. For det første er der sat en aldersbegrænsning (ca. 18-50 år), for det andet skal den fattige have en permanent adresse (IFAD 2002:14,16). For det tredje er lånestørrelsen og tilbagebetalingsrate- og frekvens indikationer på, at det kræver en stabil indkomst at blive låner. De fattigstes problem er i den henseende netop store indkomstudsving. Derudover har den enkelte lånegruppe stor indflydelse på, hvem der får adgang i og med, at det er gruppen selv, der udpeger et nyt medlem. Der vælges sandsynligvis en kendt og ligestillet person, hvis økonomi og arbejdsevne kendes, for som det er blevet nævnt, er gruppens lånestatus baseret på et kollektivt ansvar for tilbagebetaling. Det giver sig selv, at de fattigste, og dem, der af andre årsager anses for ikke-kreditværdige, ekskluderes af de allerede værende medlemmer af en gruppe (Kabeer 2002:18).

¹³ Det følger dog heraf, at tilbagebetaling ikke i sig selv er en indikator på produktive investeringer (MacIsaac:9).

¹⁴ Raten for de såkaldte *drop-outs* er på ca. 15% p.a.

¹⁵ Der findes ingen eksakte tal for hvor mange mennesker, der er tale om, men vurderingerne ligger på 5-15% af de fattigste under fattigdomsgrænsen (MacIsaac 1997:11; Rahman 1997:274). Der skelnes mellem tre kategorier af fattige under fattigdomsgrænsen: de ekstremt fattige (eller de fattigste), de moderat fattige, og endelig dem, der er på grænsen til fattigdom (eller de udsatte ikke-fattige) (Rahman 1997:273).

¹⁶ Selv en så stor mikrokredit-NGO som Grameen Bank er endnu ikke uafhængig af donormidler.

¹⁷ Se www.cgap.org/html/mi_faq.html#1

4.2.2. Årsager til selv-eksklusion fra mikrokredit

Der kan også være tale om, at de fattigste ekskluderer sig selv. Det kan skyldes, at den fattige simpelt hen ikke regner sig selv for kreditværdig, taget de skrappe krav til tilbagebetaling i betragtning (Hashemi 1997:253). Flere analytiker peger dog på, at selv-eksklusion også dækker over et decideret *fravalg* af mikrokredit, enten fordi de fattigste har dårlige erfaringer hermed, eller fordi programmernes udformning ganske enkelt ikke imødekommer deres behov (Meyer 2001:3 og Rahman 1997).

Tid er en anden faktor, der afholder de fattigste fra deltage. For det første tager det tid at gå til de obligatoriske centermøder, tid som tages fra arbejde, f.eks. i husholdningen. Derudover kræver det for den kvindelige låntager, at hun kan få en anden person til at se efter sine børn, medens hun er væk, og det er måske ikke muligt. For det andet afholder mange kvinder sig fra at tage lån, fordi de ikke ved, om de har tid til at få pengene til at give afkast i forhold til tilbagebetalingstidspunktet (IFAD 2002:16).

På i hvert fald ét punkt er der ikke tale om fravalg: det gælder potentielle kvindelige låneres eksklusion som følge af sanktioner fra omgivelserne. Det drejer sig om kulturelle sanktioner, som konsekvens af at det er mod de sociale normer at deltage i aktiviteter uden for hjemmet, f.eks. fordi der kan være fremmede mænd til stede, men også religiøse sanktioner, der forbyder kvinder at deltage i bestemte typer aktiviteter.

4.2.3 Løsning af eksklusions-problematikken

Der er stigende opmærksomhed på, at det uflexible udlånsdesign med fastsatte lånstørrelser og faste tilbagebetalingsrater over en relativt kort periode, der f.eks. ikke tager hensyn til produktions- eller årstidsbestemte fluktuationer i indkomst, er en af de største forhindringer for at få de fattigste med (Meyer 2001; Rahman 1997). BRAC, en af de andre store mikrokredit-NGO'er i Bangladesh, har som følge af problemerne med at nå de fattigste kvinder redesignet deres mikrokredit-program, så udgangspunktet er at gøre folk i stand til *på et senere tidspunkt* at blive mikrokredit-klienter. Programmet indbefatter at sikre et rimeligt ernæringsniveau for husholdningen på betingelse af, at deltagerne modtager undervisning i, hvorledes man kan starte en indkomstgenererende aktivitet, og ydermere at de danner opsparingsgrupper. Kombinationen af afhjælpning, undervisning og kredit har vist sig at have succes med at nå de allerfattigste kvinder, der på den ene eller måde var ekskluderet, og gøre dem i stand til at blive mikrokredit-klienter (Kabeer 2002:19). Grameen Bank har på lignende vis designet en model, der skal forhindre frafald for kvinder, der er kommet bagefter med tilbagebetalingen. I stedet for at kræve tilbagebetaling i kontanter, har Grameen startet et gede-leasingsprogram, hvor hver kvinde udstyres med en ged, og derpå betaler det oprindelige mikrokredit-lån af i form af kid (Ibid.:19-20). Begge organisationer har indset, at mikrokredit sjældent kan stå alene, hvis målgruppen er de allerfattigste, men bør suppleres af andre typer interventioner. I nogle situationer forholder det sig sådan, at långivning slet

ikke har nogen positiv effekt. Under alle omstændigheder handler det om at kende grænserne for mikrokreditens rækkevidde, så man kan tilbyde de ekskluderede alternativer, der på bedre vis imødekommer deres behov (MacIsaac 1997:4). Flexibilitet og sensitivitet overfor de meget forskellige forudsætninger kvinderne har, ser ud til at være fremtiden for mikrokreditprogrammernes ekspansion.

5. Mikrokredit og empowerment af kvinder

5.1 Introduktion

Der er i 1980'erne og 1990'erne blevet lavet mange undersøgelser og evalueringer af mikrokreditens effekt på kvinders position i samfundet og dens empowerment-potentiale. Der er stadig stor uenighed om, hvorvidt kvinders position reelt styrkes, eller om de tværtimod fastholdes i nogle ulige magtforhold, både inden for hjemmet og i samfundet generelt. Jeg vil i det følgende give plads til begge sider af debatten, den pessimistiske og den optimistiske, og give nogle bud på, hvorfor konklusionerne er så forskellige¹⁸. Kabeer (1998) har bl.a. peget på, at en af de væsentligste årsager er, at 'pessimisterne' har en forestilling om empowerment som forandring i gender-relationernes formelle struktur, det vil f.eks. sige en udligning af den gender-bestemte fysiske arbejdsdeling mellem kvindernes arbejde i hjemmet og mændenes arbejde udenfor hjemmet (som altså opfattes som en forhindring for kvinders empowerment). Problemet med denne tilgang er, for det første, at den lægger mere vægt på processen end på resultatet af mikrokredit, for det andet, at vurderingerne baseres på kritikernes egne (vestlige!?) oplevelser af, hvad empowerment vil sige, og ikke på en *kontekstuel* fortolkning. Sjældent er de fattige kvinders *egne ytringer* om, hvad empowerment vil sige, inkluderet (Kabeer 1998:13,16). Jeg mener ikke, man kan kritisere denne tilgang for at have fokus på strukturelle forhold, for det er interessant, hvis man skal udsige noget om forandringer på længere sigt. Men helt at afvise mikrokredit som en mulighed for fattige kvinder, overser netop resultaterne her-og-nu som skridt på vejen i en større transformationsproces.

Kabeer fremfører to andre pointer, som indledningsvist skal nævnes: den ene, at empowerment er en multidimensional forandringsproces, der afhænger af mange forskellige faktorer. Det betyder, at der ikke kan konkluderes noget entydigt om vejen til fattige kvinders empowerment. Den anden, at empowerment skal forstås som "...an expansion in the range of potential choices available to women" (Ibid.:64,68). Det vil sige, at vurderingen af empowerment, som resultat af mikrokredit, må ses i relation til den situation, der var gældende forud for optagelse af mikrokredit. Empowerment er i den forstand et relativt begreb, der kun kan måles i forhold til den enkelte kvindes udvikling. Alle de indikatorer, der nævnes i det følgende, skal altså forstås med

¹⁸ Som udgangspunkt findes der ikke en enkelt analyseramme. De nævnte undersøgelser er lavet fra divergerende disciplinære perspektiver, dækker et stort antal forskellige mikrokredit-institutioner, og bruger forskellige metodologier og indikatorer.

det forbehold, at de er vigtige for nogle kvinder og ikke for andre. Det afhænger helt af konteksten. Forbeholdet er især vigtigt i en opgave som denne, der baserer sin analyse på sekundær litteratur og ikke på primære empiriske udsagn.

5.2 Analysen

Jeg vil i det følgende bruge Rahman's tre-delte 'inputs-intermediate outcomes-final impact'-analyseramme (Rahman 2000:80), fordi den integrerer hele mikrokredit-processen med resultaterne, og pointerer sammenhængen mellem de enkelte indikatorer.

Inputs: dækker over lån og medlemskab (og hvad det indebærer af oplæring), dvs. størrelse og antal lån, længde af medlemskab, brug af lån og tilbagebetalingssucces. Kvindelige lånere tager generelt mindre men flere på hinanden følgende lån, hvilket kan forklares med manglende erfaring med økonomisk aktivitet, men også at mulighederne for investering som udgangspunkt har været meget små (Kabeer 1998:23-24). Generelt er kvindernes tilbagebetalingsprocent høj¹⁹, men det afspejler ikke i sig selv noget om empowerment, og er heller ikke en indikator på produktive investeringer, da afdragene kan komme fra andre kilder (MacIsaac 1997:9).

Intermediate outcomes: dækker over kontrol med mikrokreditlån og indkomst, arbejde, og opsparing. Rahman forstår, modsat de fleste andre undersøgelser, ikke disse faktorer som mål i sig selv, og vurderer heller ikke disse som endelige indikatorer på empowerment, men som middel til empowerment. Det stemmer godt overens med kritikken af, at indkomstdata ikke giver noget tilfredsstillende billede af mikrokredits indvirkning på gender-forhold, og at det må forstås ud fra faktorer, der ligger uden for de finansielle data (MacIsaac 1997:4). Kvinders øgede andel af den samlede husstandsindkomst er dog værd at bemærke: Ifølge Todd's undersøgelse af 40 kvindelige Grameen Bank-medlemmer tilførte kvinderne (efter ti år som lånere) dobbelt så meget til husholdningen (54%) som kvinderne i kontrolgruppen²⁰ (25%) (Todd 1996:48). Undersøgelsergruppen er lille, men tendensen understøttes af andre evalueringer²¹. Til gengæld er der ikke enighed om, hvordan kontrol med indkomst og lån skal fortolkes i forhold til empowerment. Pessimisterne fokuserer på, at 20-50% af kvinderne (i Bangladesh) helt overlader kontrollen med lånet til manden, og af resten har de fleste delvis kontrol hermed og kun ganske få fuld kontrol (MacIsaac 1997:13). Det betyder, at kvinden i praksis kun fungerer som en kanal for kredit til manden, og i værste fald hænger hun på lånet, hvis manden ikke overholder afbetalingerne. Desuden ændrer det ikke på den sociale norm, eller det man også kan kalde den strukturelle begrænsning, at mange kvinder i Bangladesh heller ikke selv mener, at de skal tage beslutningerne

¹⁹ Grameen Bank rapporterer om en tilbagebetalingsprocent på 94%, men det skal tages med forbehold, idet opgørelsesmetoden ikke er klart formuleret. Desuden mener flere kritikere, at Grameen sminker på procentsatsen, for at tiltrække sig donorernes opmærksomhed.

²⁰ En gruppe kvinder, der ikke modtog nogen former kredit.

²¹ Se bl.a. Kabeer 1998, Hashemi/Morshed 1997 og Rahman 2000.

(IFAD:16). Optimisterne fokuserer på at kvinden, og dermed hele husholdningen, har fordel af lånet, uanset om kvinden har kontrol over lånet eller ej. F.eks. viser Rahman (citeret i Kabeer 1998:9), at der bruges 4 gange så meget på kvinders helbredstilstand i husholdninger, hvor kvinden modtager lån, uanset kvindens kontrol, som i husholdninger hvor manden eller ingen af dem modtager lån. Derudover skal man tage hensyn til, at i et land som Bangladesh, hvor kvinderne typisk er helt marginaliserede i forhold til beslutninger, der vedrører økonomi og investeringer, kan mindre eller delvis indflydelse, man kan også kalde det mere eller mindre fælles beslutninger, aflæses som øget empowerment. Dette er selvfølgelig ikke tilfældet, hvis man udelukkende opererer med kategorierne 'fuld kontrol' eller 'ingen kontrol' (Ibid.:14).

Hvad angår arbejde, peger pessimisterne på, at optagelse af lån betyder en væsentlig mer-arbejdsbyrde for kvinden, evt. også for småpigerne i husholdningen, der kan føre til forringelse i helbredstilstanden, uden at kvinden nødvendigvis får øget kontrol med arbejde eller afkast (Ibid.:16; MacIsaac 1997:15). Udgangspunktet for optimisterne er, at adgangen til økonomiske aktiviteter øger kvindernes økonomiske bidrag til husholdningen, og det har den effekt, set ud fra kvindernes egen vurdering, at det befrier dem for at være økonomisk ydmyge i forhold til mændene, og at de dermed får et større selvværd. Denne status vægter kvinderne i Kabeer's undersøgelse højere end ulemperne ved merarbejdet (Kabeer 1998:30-31). Et andet studie viser, at den forbedrede status også giver øget deltagelse i beslutninger i hjemmet og øget kontrol over den samlede husstandsindkomst (Naved 1995, citeret fra Rahman 2000:74). Vi ser her vigtigheden af at se indikatorerne i sammenhæng.

Med hensyn til opsparing gælder der det samme som med kontrol over lån: det er ofte en beslutning, der tages sammen med manden, eller af manden alene, og som regel i mandens navn. At opsparing ikke står i kvindens navn er ikke ensbetydende med, at kvinden ikke har haft indflydelse herpå, men kan også være en beslutning fra hendes side om, at det er det mest fornuftige, bl.a. set i forhold til hvad andre mennesker tænker om en mand, der ikke ser ud til at have indflydelse i hjemmet (Kabeer 1998:51). For at forstå denne disposition, skal man kende til forholdene for fattige kvinder i eksempelvis Bangladesh: familien er kvindens primære kilde til social kapital, og manden er hendes vigtigste beskytter, hvorfor det giver mening for hende, hvis ellers forholdet er velfungerende, at beskytte denne enhed.

Final Impact dækker over indikatorer, både materielle og ikke-materielle, der peger på mikrokreditens endelige indvirkning på empowerment, dvs. om kvinden har fået adgang til væsentlige forbedringer i levestandard og til kontrol over eget liv.

De materielle indikatorer gælder: mad, tøj, boligforhold, sundhed/helbred. Som jeg har været inde på flere gange tidligere, øges husholdningens indkomst, når kvinden (med succes) optager et mikrokredittlån. Hvor meget der bruges på de nævnte forhold, kan der ikke siges noget om, og der er en meget stor varians. Men undersøgelserne peger på, at husholdninger, hvor kvinden modtager lån, generelt er bedre stillede, end dem, der ikke modtager lån.

De ikke-materielle indikatorer gælder: beslutningstagning (decision making), kontrol over reproduktion, uddannelse til familiemedlemmer, respekt inden for familien, reduktion i vold fra ægtemanden, respekt uden for hjemmet og mobilitet.

De fleste evalueringer er enige om, at kvindernes adgang til mikrokredit, og dermed indtjening til husholdningen, giver dem øgede muligheder for at træffe afgørelser af forskellig art. Det er især familieanliggender, kvinderne har fået større indflydelse på. Der er generelt ikke tale om 'overall decision making', og man kan da mene, at kvinderne stadig er underlagt mandens dominans, og at der endnu er lang vej til empowerment. Hvis man forstår empowerment som en individualiseringsproces, hvor den enkelte kvinde bliver i stand til suverænt at tage beslutninger for sit eget liv, er det selvfølgelig rigtigt, at adgangen til mikrokredit ikke umiddelbart fører til empowerment. Men ser vi endnu engang på det levede liv for kvinder i Bangladesh, hvor kvinder traditionelt har været marginaliserede fra at tage beslutninger vedrørende husholdning og familie, må adgangen til denne beslutningsproces betegnes empowerment (Kabeer 1998:14).

Kontrol over reproduktion og uddannelse til familiemedlemmer er to områder, der tydeligt peger på, at adgang til kredit har indflydelse på kvindernes muligheder for at træffe beslutninger. En undersøgelse af Hashemi og Schuler (Hashemi 1997:224) viser, at brugen af svangerskabsforebyggende midler øges ved længerevarende deltagelse i et mikrokredit-program. De ændrede fertilitetsnormer blandt mikrokredit-lånere skyldes øget selvbevidsthed og bedre mulighed for adgang til svangerskabsforebyggende midler, som begge dele kan tilskrives, at kvinderne har fået adgang til den indkomstgenererende sfære (Rahman 2000:74). Førnævnte studie viser også, at den øgede viden om og brug af disse midler ikke kun ses blandt mikrokredit-lånerne men spreder sig til samfundet som sådan. Hvad angår uddannelse, viser flere undersøgelser nu, at i husholdninger hvor kvinden har taget mikrokredit-lån, øges døtrenes adgang til uddannelse, modsat husholdninger hvor der er en mandlig låner. Kvindelige lånere værdisætter altså døtrenes uddannelse højere end mandlige lånere, og det peger desuden på, at kvindelige lånere har øget deres beslutningsgrundlag, og at denne ændring er sket på basis af adgangen til kredit (Kabeer 1998:52; Rahman 2000:77). Det er meget væsentligt, at kvindernes øgede indflydelse på dette område også styrker døtrenes traditionelt meget lave position i familien.

Hvorvidt adgang til mikrokredit har øget familiens, og især mandens respekt for kvinden, er et af de store stridspunkter mellem pessimister og optimister. Det handler især om, hvorvidt vold mod kvinden mindskes eller øges, når hun begynder at tilføre penge til husholdningen. Optimisterne mener, at mænd i fattige familier bliver mindre stressede og frustrerede, når de ikke længere står alene med ansvaret for at forsyne familien, og dermed mindskes volden (Kabeer 1998:43-44). Det har muligvis også en effekt, at optagelse af lån betyder større deltagelse i sociale netværk uden for hjemmet, og dermed mulig eksponering af volden i hjemmet. Kabeer giver dog også eksempler på, at kvindes styrkede økonomiske position har ført til konflikter og vold i forhold, der tidligere var fri herfor, som følge af at kvinden med sin nyvundne

indtjeningsmulighed udfordrer mandens position. Ifølge Kabeer skal denne udvikling dog tolkes positivt, idet det repræsenterer modstand fra en position, der tidligere ingen 'stemme' havde, men som nu har fået styrke til at udfordre de dominerende strukturer (Ibid.:46). Kabeer begrundet yderligere konflikter direkte med Grameen Banks uflexible ugentlige tilbagebetalingkrav, og deraf følgende stress (Ibid.:63). Pessimisterne mener, at konflikt og vold opstår som følge af, at mændene, som tidligere nævnt, har kontrol med låntagningen, at de lægger pres på kvinderne for at optage lån, og giver repressalier, når kvinderne beder om penge til at betale afdrag (Ibid.:9; Rahman 2000:77).

Hvad angår kvinders mobilitet, må vi huske på, at empowerment-effekten afhænger af konteksten. For nogle kvinder er øget mobilitet en vigtig indikator, for andre ikke (MacIsaac 1997:18). For nogle kvinder er arbejde i hjemmet og *mindre* mobilitet et tegn på ære, for andre er øget mobilitet et tegn på mod. Desuden kan det, at en kvinde ikke udnytter sin øgede mobilitet, være en måde at differentiere sig fra kvinder af lavere status, der ikke har denne valgmulighed (Kabeer 1998:58). Derudover er der ikke nødvendigvis nogen sammenhæng mellem mobilitet og beslutningstagning, eller mellem manglende mobilitet og manglende beslutningstagning. F.eks. er det mange steder sådan, at den kulturelle praksis forhindrer kvinderne i at gå på markedet for at sælge deres produkter, og da må de i stedet sende mændene. Men det er ikke ensbetydende med, at de ikke selv tager beslutningerne om salg, og hvad der skal ske med indtjeningen. Den øgede mobilitet har også en anden dimension, nemlig at den giver mulighed for forstærkede netværk blandt kvinder, idet de ugentlige møder (som praktiseres af Grameen Bank, men ikke af alle mikrokredit-institutioner) er en lejlighed til at mødes uden for hjemmet og diskutere forskellige anliggender og problemer (MacIsaac 1997:7).

5.3 Sammenfatning

Gennemgangen af de forskellige indikatorer viser klart, at det ikke er kredit alene, der gør forskellen for kvinders empowerment. Kontekst og kvindens udgangspunkt er afgørende for i hvor høj grad, der kommer noget frugtbart ud af et mikrokreditlån, idet faktorer som f.eks. alder, socio-økonomisk status, klasse, kaste, familiesammensætning og typen af indkomstgenererende aktivitet spiller ind på, hvordan kvinder kan udnytte adgangen til kredit. Kredit kan utvivlsomt være et 'entry point' til empowerment med den række af muligheder, der åbner sig, men for kvinder i meget patriarkalske samfund, som det bangladeshiske, er der tale om en lang proces. Opgavens indledende spørgsmål skal herpå søges besvaret.

6. Svar på indledende spørgsmål

6.1 Hvilken betydning har mikrokredit for fattige kvinders empowerment?

Som det ses af analysen er der uenighed om, hvordan de empiriske resultater skal fortolkes, og som beskrevet i afsnit 3.2 er empowerment-begrebet som udgangspunkt problematisk. For hvad er det for en magt, kvinderne opnår, og hvordan opnås den? Jeg vil her anlægge en teoretisk synsvinkel, for at besvare spørgsmålet.

Lukes (refereret fra Kabeer 1994:224-226) skelner mellem tre magtbegreber, som ofte anvendes inden for socialvidenskaberne: det første, som han kalder 'the power to', beskriver den individuelle magt til at træffe beslutninger i en konkret sammenhæng, f.eks. kvindernes øgede adgang til at træffe beslutninger inden for husholdningen. Problemet med denne type magt er, at den sjældent transformerer kvindernes position, og den indfanger ej heller det, der er udelukket fra forhandling. Det vil sige, at dette fokus, er udtryk for en manglende bevidsthed om, at visse aktører har held til at ekskludere bestemte emner fra agendaen. Det andet begreb, 'the power over' har netop med i betragtningen, at institutionaliserede regler og procedurer (også hjemmets) systematisk kommer bestemte individer og grupper til gode frem for andre. Det kommer f.eks. til udtryk i, at kvinderne nok kan forhandle sig til at få indflydelse på bestemte aspekter i husholdningen, men at mændenes overordnede kontrol med husholdningen aldrig er til diskussion, og accepteres som sådan. Det tredje begreb, 'the power within', har ydermere med i betragtningen, at interessekonflikter *undertrykkes*, af både de institutionaliserede faktorer og af de involverede parter, men også at parterne måske ikke er klar over deres egne interesser. Det kommer f.eks. til udtryk i, at kvinderne holder sig fra potentielt konfliktfyldte situationer, fordi omkostningerne er for store, men også i at de etablerede magtrelationer føles så naturlige og sikre, at de involverede parter ikke er klar over deres undertrykkende effekt, eller bare ikke kan forestille sig alternativer. Det ser vi bl.a. i, at nogle kvinder, fordi den er deres eneste beskyttelse, underlægger sig den mandlige autoritet frem for at forsøge at trumfe nye beslutningsområder igennem. Dette sidste magtbegreb peger på, at synliggørelsen af at magt er mere gennemtrængende og mere indlejret i det sociale, end det konventionelle fokus på individuel magt indikerer. Der kan derfor skabes et grundlag for at de som er disempowered, får kendskab til betingelserne for deres undertrykkelse. Dette kendskab kan så føre til handling – og til den ultimative empowerment.

Pointen med denne gennemgang er at vise, at magt ikke bare er en en-dimensionel størrelse, der indfanges gennem adgang til kredit og dermed til beslutninger i husholdningen, men at magten har en underliggende struktur, der definerer, hvorledes magt fordeles og udøves. Som vi har set i analysedelen, lægges der netop stor vægt på 'the power to' som indikator på empowerment. Det hænger i høj grad sammen med, at mikrokredit retter sig mod kvinders *praktiske* interesser (også præsenteret i afsnit 2.3), hvilket vil sige, at målet er at styrke kvinderne i deres daglige liv, uden at ville intervenere i dets konstruktion. Det er ikke nødvendigvis negativt, for 'the power to'

kan, som vi har set, opleves som forstærket agens af den enkelte kvinde, men det sætter mikrokreditens empowerment-potentiale i perspektiv. Det leder frem mod det andet spørgsmål:

6.2. Kan der argumenteres for, at mikrokredit kan skabe strukturelle forandringer på længere sigt?

Jævnfør ovenstående, har en indsats over for fattige kvinder og det gender-orienterede perspektiv størst værdi, hvis det er rettet mod at skabe strukturelle forandringer på lang sigt. Kabeer formulerer det bl.a. således:

- *”Training women in marketable skills and abilities will not give them the same degree of agency as men in the public domain as long as public institutions do not accomodate the different bodies, needs and values that they bring to the workplace. Gender equity thus goes beyond equal opportunity; it requires the transformation of the basic rules, hierarchies and practices of public institutions.”* (Kabeer 1998:86-87)

Kabeer rører her ved noget meget centralt i den feministiske kritik, nemlig at lighed og empowerment skal forstås ud fra en *større* og *politisk* sammenhæng, end det praktiske niveau mikrokredit retter sig mod. Set ud fra dette synspunkt nytter det ikke meget at udstyre kvinder med kredit, så længe de strukturer, der undertrykker dem, ikke udfordres, men blot reproduceres (Crewe/Harrison 1998:50). Praktisk empowerment fastlåser, ud fra denne tankegang, kvinderne i en mandsdomineret verden, som de heller ikke selv kan udfordre, i det redskabet – mikrokredit – er en del af en markedslogik, der i høj grad er *gendered* i mændenes favør. Jeg mener, at det er en væsentlig pointe at fremføre i forhold til at vurdere, hvor vidt mikrokredit skaber strukturelle forandringer på længere sigt, at mikrokredit selv er en del af nogle strukturer og begrænses heraf.

Samtidigt tror jeg dog ikke, at man skal undervurdere kvindernes evne til på bedste vis at udnytte de muligheder adgang til kredit giver, og derved sætte gang i nogle udviklingsprocesser, der på meget langt sigt, kan ændre fattige kvinders mulighedsrum. Selv om kvinderne er begrænsede i deres handlemuligheder af de sociale strukturer, har de stadig agens. Den øgede investering i døtres uddannelse er et godt eksempel på, at det er muligt på mikro-niveau at udfordre de maskulint dominerede strukturer inde fra. Set ud fra et udviklingsperspektiv er det selvfølgelig en interessant, og vigtig, sideeffekt af mikrokredit, men man kan diskutere, om det er rimeligt at placere ansvaret for f.eks. lige skolegang til piger og drenge hos kvindelige mikrokreditlånere.

7. Konklusion

Verdensbankens holdning til udviklingspraksis har, som nævnt i starten af opgaven, stor indflydelse på hvordan udviklingsarbejde bedrives rundt omkring i verden, ikke mindst fordi banken støtter forskellige initiativer med donormidler. Således er det også tilfældet med mikrokredit, som er blevet et område, man i det internationale donorsamfund sætter sin helt store lid

til. Som det er blevet vist i denne opgave, er der dog grænser for, hvad mikrokredit kan udrette. Sammenhængen mellem adgang til ressourcer – mikrokredit – og fattigdoms- og gendertilgangen har vist sig ikke at være så simpel, som de økonomiske analyser ellers giver udtryk for. Godt nok er tallene for indkomststigning og tilbagebetalingsprocenter positive, men det kan diskuteres, hvad tallene dækker over, og hvad effekten er.

For det første når mikrokredit slet ikke de allerfattigste. Dertil er programdesignet for stift og ufleksibelt. Gruppen 'fattige' dækker over store forskelle, og det er langt fra alle, der har muligheder og forudsætninger for at bedrive økonomisk entrepreneurship. Fattigdomsbekæmpelse kan ikke udelukkende baseres på en model, der retter sig mod økonomisk vækst på det individuelle plan, men bør samtidig arbejde på at skabe forandringer på statsligt niveau, fordi det er her, de fattiges interesser kan blive til rettigheder. Det gælder netop sådan noget som pigers ret til uddannelse.

Desværre er de internationale udviklingsorganisationer, som aktivt støtter mikrokreditstrategien med donormidler, utilbøjelige til at blande sig i statslige interesser, fordi forbedringer af fattiges vilkår på dette niveau ofte vil true stærke samfundsgrupper og skabe konfrontationer.

Derfor kan man også diskutere i hvor høj grad, det har en effekt at fokusere på empowerment af kvinder. Er empowerment-begrebet ikke bare en ny måde, hvorpå kvinder bruges i en strategi for uddybning af de finansielle markeder og økonomisk vækst? Eller tager denne tilgang netop udgangspunkt i kvindernes behov og udstyrer dem med redskaber til at gøre op med de strukturelle uligheder, der er grundlaget for mange fattige kvinders elendige vilkår? Der findes ikke et entydigt svar herpå. Nok får mange af de fattige kvinder adgang til kredit og økonomisk aktivitet, og det giver dem uden tvivl nogle fordele inden for husholdningen, der også generelt bliver bedre stillet, hvis kvinden optager lån. Men denne udvikling foregår stadig på mændenes præmisser inden for de maskuline magt- og markedsprincipper. Der er altså ikke tale om, at mikrokredit fører til empowerment i den forstand, at den søger at udfordre de eksisterende strukturer, men den giver kvinder en anden mulighed, end de tidligere har haft, for at ændre på forholdene i det daglige liv.

Mia Buthler Ohlen, 16.juni 2002.

Referencer

- Arnfred, Signe 1999: *Gender and Development: Discussion and Critique*. Artikel publiceret (på portugisisk) i *NotMoc*, 7. april, 1999. Engelsk internetversion: www.ulandslaere.au.dk/NOTICES/TeachingMaterial_2000_01/Undervisningsmateriale/Signe_Arnfred_30M_arch.htm
- Crewe, Emma & Elizabeth Harrison 1998: *Whose development? An Ethnography of Aid*. Zed Books, London and New York.
- Danida 2000: *Evaluation of Danish Support to Promotion of Human Rights and Democratisation 1990-1998. Participation and Empowerment*. Volume 5, 1999/11. Ministry of Foreign Affairs, København.
- Degnbol-Martinussen, John og Poul Engberg-Pedersen 1999: *Bistand – udvikling eller afvikling. En analyse af internationalt udviklingssamarbejde*. Mellemlfolkeligt Samvirke.
- Hashemi, Syed M. 1997: *Those Left Behind: A Note on Targeting the Hardcore Poor*. Kap. 11, p. 249-257 i: Geoffrey D. Wood & Iffath A. Sharif (Eds.): *Who Needs Credit? Poverty and Finance in Bangladesh*. The University Press Limited, Dhaka.
- Hashemi, Syed M. & Lamiya Morshed 1997: *Grameen Bank: A Case Study*. Kap. 9, p. 217-227 i: Geoffrey D. Wood & Iffath A. Sharif (Eds.): *Who Needs Credit? Poverty and Finance in Bangladesh*. The University Press Limited, Dhaka.
- MacIsaac, Norman 1997: *The Role of Microcredit in Poverty Reduction and Promoting Gender Equity. A Discussion Paper*. Strategic Policy and Planning Division. Asia Branch. CIDA. Internetversion: [www.acdi-cida.gc.ca/cida_ind.nsf/0/e353c62b7639710f85256912000de0cb/\\$FILE/ATTJBSMQ/microe.pdf](http://www.acdi-cida.gc.ca/cida_ind.nsf/0/e353c62b7639710f85256912000de0cb/$FILE/ATTJBSMQ/microe.pdf)
- Meyer, Richard L. 2002: *The Demand for Flexible Microfinance Products: Lessons from Bangladesh*. *Journal of International Development*, vol. 14, no. 3, april 2002.
- Mohan, Giles & Kristian Stokke 2000: *Participatory development and empowerment: the dangers of localism*. *Third World Quarterly*, Vol 21, No 2, pp. 247-268, 2000.
- Mukherjee, Neela & Nasrin Jehan & Makshuda Akhter: *The People's Republic of Bangladesh. Second Smallholder Livestock Development Project*. IFAD Pre-Formulation Mission, March-April 2002.
- Rahman, Rushidan Islam 1997: *Poverty, Profitability of Micro Enterprises and the Role of NGO Credit*. Kap.13, p. 271-287 i: Geoffrey D. Wood & Iffath A. Sharif (Eds.): *Who Needs Credit? Poverty and Finance in Bangladesh*. The University Press Limited, Dhaka.
- Rahman, Rushidan Islam 2000: *Poverty Alleviation and Empowerment through Microfinance: Two Decades of Experience in Bangladesh*. Bangladesh Institute of Development Studies, Dhaka.
- Rahman, Rushidan Islam & Shahidur R. Khandker 2000: *Special Issue on: Microfinance and Development: Emerging Issues*. *The Quarterly Journal of The Bangladesh Institute of Development Studies*, vol. XXVI, nr.2&3, June-Sept. 2000.
- Rankin, Katharine N. 2001: *Governing development: neoliberalism, microcredit, and the rational economic woman*. *Economy and Society*, Volume 30, Number 1, February 2001: 18-37.

Sen, Amartya 1999: *Development as Freedom*. Oxford University Press, Oxford.

Todd, Helen 1996: *Women at the Center: Grameen Bank Borrowers After One decade*. WestviewPress, Boulder.

Webster, Neil 2001: *Lokale organisationer og de fattiges handlekraft*. I: *Den Ny Verden*, vol. 2, 2001, pp. 5-14.

Netadresser:

Consultative Group to Assist the Poorest (CGAP): www.cgap.org

Grameen Bank: www.grameen-info.org

Verdensbanken Poverty Net: www.worldbank.org/poverty/index.htm

Litteratur til yderligere læsning:

Brorholt, Grete & N. Kyvsgaard & M. Whyte 1999: *Women and Chicken: Women's Different Interests and Capabilities of Poultry Keeping, According to their Stages in Lifecycles – A Nicaraguan Case*. Arbejdsrapport fra en workshop på Tune Landboskole 22.-26. marts 1999.

Internetversion: www.husdyr.kvl.dk/htm/php/tune99/10-Brorholt.htm

Bülow, Dorte von 1995: *Power, Prestige and Respectability. Women's Groups in Kilimanjaro, Tanzania*. CDR Working Papers (95.11). Center for Udviklingsforskning, København.

Bülow, Dorte von & Esther Damball & Rose Maro 1995: *Supporting Women Groups in Tanzania Through Credit: Is This a Strategy for Empowerment?* CDR Working Papers (95.10). Center for Udviklingsstudier, København.

Counts, Alex 1996: *Give Us Credit: How Muhammad Yunus's Micro-Lending Revolution Is Empowering Women from Bangladesh to Chicago*. Times Books, USA/Random House of Canada.

Fuglesang, Andreas & Dale Chandler in collaboration with Daya Akuretiyagama 1993: *Participation as Process – Process as Growth – what we can learn from Grameen Bank, Bangladesh*. Grameen Trust, Dhaka.

Momsen, Janet Henshall 1991: *Women and Development in the Third World*. Routledge, London and New York.